

**Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка**

**РАДЯНСЬКІ РЕПРЕСІЇ У ЗАХІДНИХ
ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1939–1953):
ІСТОРІЯ, ОСОБИСТОСТІ, ПАМ'ЯТЬ**

Колективна монографія

IZDEVNIECĪBA
BALTĪJA
PUBLISHING

2022

УДК 94(477.8)"1939/1953"

Р 15

Рецензенти:

Дегтярьов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Сумського державного університету;

Футала Василь Петрович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

**Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка**
(протокол № 3 від 31 березня 2022 р.)

**Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України**
(протокол № 2 від 24 березня 2022 р.)

Р 15

**Радянські репресії у західних областях України (1939 – 1953):
історія, особистості, пам'ять** : колективна монографія / відп. ред.
В. Ільницький. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2022. 374 с.

ISBN 978-9934-26-216-6

У запропонованій монографії представлено окремі аспекти проблеми формування політики пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953).

Матеріали монографії можуть використовуватися політичними й громадськими організаціями, освітніми та науковими закладами задля ґрунтовнішого розуміння і виваженого конструювання політики пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях.

Уміщені в монографії дослідження також можуть бути корисними науковцям, учителям, студентам, учням та усім, хто цікавиться питаннями історії України ХХ ст.

УДК 94(477.8)"1939/1953"

© В. Футала, О. Каліщук, П. Леньо, Л. Стрільчук, В. Міщанин, Р. Офіцинський,
В. Данильчук, В. Гулай, Н. Гриньох, В. Ільницький, В. Старка, Л. Хахула, В. Гулай,
В. Старжець, О. Малярчук, Р. Давидюк, М. Галів, А. Огар, М. Ярушак,
Ю. Стецик, В. Ільницький, А. Бойчук, В. Даниленко, Д. Веденєєв, 2022

ISBN 978-9934-26-216-6

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University**

**SOVIET REPRESSION IN THE WESTERN
REGIONS OF UKRAINE (1939–1953): HIS-
TORY, PERSONALITIES, MEMORY**

Collective Monograph

2022

UDC 94(477.8)"1939/1953"

S 15

Reviewers:

Degtyarev Serhiy Ivanovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, Sumy State University;

Futala Vasyl Petrovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Recommended for publication by the Academic Council of the Faculty of History of Drohobych State Ivan Franko Pedagogical University

(Minutes № 3 of March 31, 2022)

Recommended for publication by the Academic Council of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

(Minutes № 2 of 24 March, 2022)

S 15

Soviet repression in the western regions of Ukraine (1939–1953): history, personalities, memory : Collective Monograph / ed. V. Ilnytskyi. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. 374 c.

ISBN 978-9934-26-216-6

The proposed monograph presents some aspects of memory policy-making problems in Ukraine of Soviet repression in the western regions (1939–1953).

The materials of the monograph can be used by political and public organizations, educational and scientific institutions for a more thorough understanding and balanced construction of memory policy in Ukraine on Soviet repressions in western regions.

The studies presented in the monograph can also be useful for scientists, teachers, students, pupils, and anyone interested in the issues of History of Ukraine in the twentieth century.

UDC 94(477.8)"1939/1953"

© V. Futala, O. Kalishchuk, P. Leno, L. Strilchuk, V. Mishchanyn, R. Ofitsynskyy, V. Danylchuk, N. Hrynokh, V. Ilnytskyi, V. Starka, L. Khakhula, V. Gulay, V. Starzhets, O. Maliarchuk, R. Davydiuk, M. Haliv, A. Ohar, M. Yarushak, Y. Stetsyk, A. Boichuk, V. Danylenko, D. Viedienieiev, 2022

ISBN 978-9934-26-216-6

З М І С Т

Проблема репресій радянської влади на західноукраїнських землях у 1939–1953 рр. на сторінках періодичних видань інституту історії України НАН України (<i>Василь Футала</i>).....	9
Операція «Захід» («Запад»): історіографічний концепт (<i>Оксана Калищук</i>).....	36
Репресована пам'ять: міркування про причини колективної амнезії (закарпатський приклад комеморації Голокосту) (<i>Павло Леньо</i>).....	51
Політика пам'яті щодо репресій, вчинених радянською владою стосовно власних громадян, які у роки війни побували у військовому полоні та в окупації (<i>Людмила Стрільчук</i>).....	63
Реабілітовані в ХХІ ст.... 3 підсумків роботи регіональної комісії з реабілітації в Закарпатській області (<i>Василь Міщанин</i>).....	82
Локальні увічнення пам'яті про радянських політичних в'язнів 1937–1941 рр. (<i>Роман Офіцинський</i>).....	106
Репрезентація пам'яті про військовополонених із СРСР періоду Другої світової війни у сучасному суспільстві (<i>Віталіна Данильчук</i>).....	115
Ідеологічно-пропагандистська складова репресивної політики сталінського тоталітарного режиму в західних областях України наприкінці Другої світової війни та в перші повоєнні роки як основа формування та реалізації радянської моделі політики пам'яті (<i>Василь Гулай, Наталія Гриньох</i>).....	126
Повсякдення терору: репресивно-депортаційні заходи радянської влади на території Східної Галичини у 1944–1953 рр. (<i>Василь Ільницький, Володимир Старка</i>).....	149

Операція «Вісла» 1947 року: проблеми польсько-українських моделей комеморації (<i>Любомир Хахула, Василь Гулай</i>).....	167
Опір західноукраїнської шкільної молоді радянському тоталітарному режимові у 1944–1953 рр. (<i>Володимир Старжець</i>).....	184
Формування сільськогосподарського кадрового потенціалу радянської влади в західноукраїнських областях у 1944–1953 рр. (<i>Олег Малярчук</i>).....	202
Життєпис Марка Луцкевича в контексті сучасної політики пам'яті (<i>Руслана Давидюк</i>).....	227
Три портрети репресованих освітян Дрогобиччини (друга половина 1940-х рр.): просопографічний нарис (<i>Микола Галів, Анна Огар, Марія Ярушак</i>).....	246
Політичні репресії щодо василянського чернецтва у Галичині (1944–1946): просопографічні аспекти (<i>Юрій Стецик, Василь Ільницький, Антоніна Бойчук</i>).....	290
Контррозвідка в Україні в системі радянських спецслужб (1918–1991 рр.) (<i>Василь Даниленко</i>).....	314
Від Франца-Йосипа до Горбачева. Оперативна діяльність та життєпис Василя Хомяка – суперагента радянської розвідки «82» (<i>Дмитро Веденєєв</i>).....	347
Список скорочень.....	372

CONTENTS

The Problem of Repressions of the Soviet Power in the Western Ukrainian Lands in 1939–1953 on the Pages of Periodicals of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (<i>Vasyl Futala</i>).....	9
Operation «West» (West): A Historiographical Concept (<i>Oksana Kalishchuk</i>).....	36
Repressed Memory: Reflections on the Causes of Collective Amnesia (Transcarpathian Example of Holocaust Commemoration) (<i>Pavlo Leno</i>).....	52
A policy of remembrance of Soviet repression authorities in relation to their own citizens during the War visited in captivity and occupation (<i>Liudmyla Strilchuk</i>).....	63
Rehabilitated in the XXI century... From results of the work of the regional commission for rehabilitation in the Transcarpathian region (<i>Vasyl Mishchanyn</i>).....	82
Local perpetuations of the memory of Soviet political prisoners of 1937–1941 (<i>Roman Ofitsynskyy</i>).....	106
Representation of the memory of prisoners of war from the USSR during the Second World War in modern society (<i>Vitalina Danylchuk</i>).....	115
Ideological and propaganda component of the repressive policy of the Stalinism totalitarian regime in the Western regions of Ukraine at the end of the World War II and the first postwar years to become the basis for the Soviet model of memory politics formation and its implementation (<i>Vasyl Gulay, Nataliya Hrynokh</i>).....	126

Everyday Terror: Repressive and Deportation Measures of Soviet Power in Eastern Galicia in 1944–1953 (<i>Vasyl Ilnytskyi, Volodymyr Starka</i>).....	149
Operation Vistula of 1947: problems of polish-ukrainian models of commemoration (<i>Liubomyr Khakhula, Vasyl Gulay</i>).....	167
Resistance of western Ukrainian school youth to the soviet totalitarian regime in 1944–1953 years (<i>Volodymyr Starzhets</i>).....	184
Development of agricultural human resources of the Soviet government in the western Ukrainian regions in 1944–1953 (<i>Oleh Maliarchuk</i>).....	202
Mark Lutskevych’s biography in the context of modern politics of memory (<i>Ruslana Davydiuk</i>).....	227
Three Portraits of Repressed Educators of the Drohobych Region (second half of the 1940s): Prosopographic Essay (<i>Mykola Haliv, Anna Ohar, Maria Yarushak</i>).....	246
Political repression against the basilian monkhood in Galicia (1944–1946): prosopographic aspects (<i>Yurii Stetsyk, Vasyl Ilnytskyi, Antonina Boichuk</i>).....	290
Counterintelligence in Ukraine in the System of Soviet Special Services (1918–1991) (<i>Vasyl Danylenko</i>).....	314
From Franz Joseph to Gorbachev. Operative Activity and Biography of Vasyl Khomyak – Superagent of Soviet Intelligence «82» (<i>Dmytro Viedienieiev</i>).....	347
The List of Abbreviations.....	372

ЖИТТЄПИС МАРКА ЛУЦКЕВИЧА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

«Архівна революція» в Україні зумовлює потребу переосмислювати події історичного минулого, віднаходити нові факти, повертати забуті імена, актуалізувати дослідження діяльності громадських, політичних діячів. Серед постатей, біографія яких потребує цілісного розгляду, виокремимо Марка Луцкевича, просвітянина, посла до польського сейму, прихильника соціалістичних поглядів, який через переслідування польської влади виїхав до радянської України, а закінчив своє життя на північних просторах Росії, був розстріляний як «ворог народу».

Коротку згадку про Марка Луцкевича і його фото знаходимо в «Енциклопедії українознавства», виданій під редакцією Володимира Кубійовича⁶⁷⁷. Незважаючи на ліві погляди, волинський посол не потрапив у поле зору радянської історіографії, для якої був не надто своїм. Сучасні українські⁶⁷⁸ та польські⁶⁷⁹ вчені згадують ім'я М. Луцкевича у контексті аналізу парламентської діяльності українців у сеймі Другої Речі Посполитої. Цікавими є спогади племінника посла, вміщені в першій книзі «Реабілітовані історією. Волинсь-

⁶⁷⁷ Енциклопедія українознавства. Гол. ред. В. Кубійович. Том 4. Львів, 1994. С. 1386–1387.

⁶⁷⁸ Зайцев О. Українці у польському парламенті (1922–1927 роки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр.* Львів, 2000. Вип. 7. С. 342–356; Власюк О. Український посол польського сейму Марко Луцкевич. *Слов'янський вісник*. Рівне : РІС КСУ, 2011. Вип. 11. С. 9–12; Цятко В. До питання про діяльність українських послів сейму і senatorів від Волині в 1922–1927 роках. *Волинські дзвони: наук.-краєзн. альманах*. Рівне, 1999. Вип. 3. С. 25–30; Давидюк Р. Розплата за «буржуазний парламентаризм»: українські послы і senatorи від Волині в умовах тоталітаризму. *Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953)*. колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів–Торунь, Liha-Pres, 2021. С. 154–170.

⁶⁷⁹ Rzepecki T., Rzepecki W. Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1922–1927: podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe, Poznań 1923; Szumiło M. Українці в Сенacie II Rzeczypospolitej (1922–1939) – portret zbiorowy. *Przegląd Sejmowy* (Warszawa). 2020. № 4. S. 165–187; Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin : Wyd. UMCS, 1992. 265 s.

ка область»⁶⁸⁰. Однак кінцево з'ясувати долю Марка Луцкевича, як і окремі епізоди його біографії, зокрема, обставини виїзду і праці в радянській Україні, поведінку після арешту, стало можливим після виявлення та опрацювання нами його архівно-кримінальної справи (АКС). Доповнює життєпис М. Луцкевича інформація відкритої інформаційної бази Міжнародного товариства «Меморіал» («Мемориал»). Аналіз архівних документів та міжвоєнної періодики склали основу джерельної бази для написання статті.

Мета публікації полягає у висвітленні основних етапів політичної біографії Марка Луцкевича крізь призму суспільно-політичних процесів в Україні. Звернення до його життєпису актуальне в контексті сучасної політики історичної пам'яті в Україні, де відкрились архіви більшовицьких спецслужб, та Росії, влада якої намагається запустити процес перекодування пам'яті, намагається ліквідувати історико-просвітницьке та правозахисне товариство «Меморіал» («Мемориал»).

Розсекречення документів більшовицьких спецслужб, відкриття та можливість оцифрування архівно-кримінальних справ у сучасній Україні активізувало наукові дослідження та дало змогу з'ясувати долю, як правило трагічну, багатьох громадських, політичних діячів. Водночас значна частина документів зберігається в архівосховищах Росії. Через недоступність і засекреченість архівів РФ для дослідників цінною є відкрита інформаційна база історико-просвітницького та правозахисного товариства «Меморіал» («Мемориал»). Ймовірно, це стало однією з причин винесення 28 грудня 2021 р. Верховним судом Росії рішення про ліквідацію організації «Міжнародний Меморіал» («Международный Мемориал»)⁶⁸¹, яка, власне, займається дослідженням політичних репресій, сприяє моральній та юридичній реабілітації осіб, які постраждали від політичних переслідувань. Ще у 2016 р. згадане товариство було визнане в Росії «іноземним агентом». Атака російської влади на головний офіс організації «Меморіал» («Мемориал») у Москві є яскравим прикладом ревізійної політики путінсь-

⁶⁸⁰ Луцкевич Б. Марко Луцкевич – нащадок козацького роду. *Реабілітовані історією. Волинська область* / відповід. секретар М. Кучерепа та ін. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Кн. 1. 976 с. С. 558–560.

⁶⁸¹ «Мемориал» проиграл суд. URL: <https://zaborona.com/ru/politicheskoe-reshenie-v-rossii-nachali-proceduru-likvidaczii-pravozaschitnogo-czentra-memorial/> (дата звернення 20.12.2021)

кого режиму щодо історичної пам'яті. Рада Європи закликала відмінити це рішення, правозахисники подали апеляцію, але надії малі. Достатньо згадати, що історика, дослідника сталінських репресій Юрія Дмитрієва у Росії засудили до 15 років ув'язнення за надуманими звинуваченнями⁶⁸². Саме Ю. Дмитрієв у 1997 р. віднайшов місця масових розстрілів в урочищі Сандормох, працював над книгою пам'яті про репресованих. Багато російських науковців, попри позицію і тиск влади, продовжують дослідження політичних репресій, публікують документи, проводять конференції.

Події останніх років засвідчують діаметрально протилежні підходи до історичної пам'яті в Україні та Росії. В Україні доступними для дослідників є всі документи радянського періоду, громадянське суспільство вимагає активно використовувати потенціал історичної політики як основи формування та збереження національної ідентичності. Успішно діє державний проект «Реабілітовані історією», створено інтернет-проект «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні», виходить науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», де публікуються документальні матеріали архівів спецслужб, біографічні нариси про діячів опозиційних рухів в Україні, які стали жертвами політичних репресій у СРСР⁶⁸³.

Російська влада, звертаючись до радянської історії, подає її як історію «великої держави», продовжує реабілітацію Сталіна, здійснює його героїзацію. Радянський диктатор залишається популярною історичною особою серед росіян, поширюються його портрети, йому встановлюються пам'ятники, відновлюються радянські традиції його пошанування. Для прикладу, у 2021 р. у Нижньогородській області РФ заклали перший камінь на місці, де планується побудувати так званий «Сталін-центр», що, за задумом творців, стане «музеєм Сталіна і радянської епохи»⁶⁸⁴.

У Росії День пам'яті жертв політичних репресій, започаткований у 1991 р., відзначається щороку 30 жовтня. Активісти «Меморіалу» («Мемориала») біля встановленого на Луб'янській площі в

⁶⁸² Болдырев Л. Исследователь сталинских репрессий Юрий Дмитриев приговорен к 15 годам колонии строгого режима. <https://www.bbc.com/russian/news-59793956> (Дата звернення 24. 12. 2021).

⁶⁸³ URL: <https://www.reabit.org.ua/> (дата звернення 5. 01. 2022).

⁶⁸⁴ У Росії дали старт будівництву «Сталін-центру». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/05/8/7292904/> (дата звернення 5. 01. 2022).

Москві Соловецького каменя проводять акцію «Повернення імен» («Возвращение имен»). Подібні заходи проходять на Троїцькій площі в Санкт-Петербурзі, в інших містах. Однак, на жаль, сьогодні в РФ, за підрахунками правозахисників, є більше 420 політичних в'язнів, що співвідноситься з числом політичних в'язнів у СРСР 1980-х рр.⁶⁸⁵.

В Україні вшановуються жертви репресій тоталітарного режиму, зростає число наукових досліджень, проведених конференцій, третю неділю травня (з 2007 р.) визначено Днем пам'яті жертв політичних репресій. 2 квітня 2009 р. Європейський парламент ухвалив рішення про вшанування жертв сталінізму та нацизму, 23 серпня є Європейським днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму.

Жертвою сталінського тоталітарного режиму став волинський посол Марко Луцкевич, просвітянин, романтик націонал-комунізму, який народився 1882 р. у Ковелі, на той час Волинської губернії Російської імперії, у заможній родині міщан, що мала чимале власне господарство (5 корів, 2–3 коней, повний сільськогосподарський інвентар, включаючи молотарки, соломорізки тощо)⁶⁸⁶. Точна дата його народження документально не підтверджена, однак племінник посла, посилаючись на спогади родини, називає 25 квітня (7 травня за новим стилем)⁶⁸⁷.

Національні погляди Марка Луцкевича формувалися через родинне оточення та виховання: у сім'ї розмовляли виключно українською мовою, старший брат Григорій брав участь у громадському русі. Згодом навчання у початковій школі, Ковельському дворічному училищі, тісне спілкування із земляком, випускником юридичного факультету Петербурзького університету, адвокатом і журналістом Самійлом Підгірським, який ділився з ним політичною, економічною літературою, підсилили розуміння необхідності вирішення українського питання в Російській імперії.

Трудова біографія М. Луцкевича почалася 1897 р. з роботи телеграфістом на станції Кривин Південно-Західної залізниці. У

⁶⁸⁵ День пам'яті жертв политических репрессий: почему дети ГУЛАГа до сих пор «в ссылке». URL: <https://www.golosameriki.com/a/memorial-day-remembering-all-political-prisoners-in-russia/6291861.html> (дата звернення 10. 01. 2022).

⁶⁸⁶ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 26.

⁶⁸⁷ Луцкевич Б. Марко Луцкевич – нащадок козацького роду. *Реабілітовані історією. Волинська область...* С. 558.

1903 р. його зарахували ратником першого розряду у державне ополчення, а наступного року як залізничника відрядили на Китайсько-Східну залізницю. Через конфлікт з комендантом однієї зі станцій цієї залізниці М. Луцкевич добровільно пішов на фронт у складі пластунської команди першого Східно-Сибірського стрілецького полку. Демобілізувався після російсько-японської війни⁶⁸⁸.

Повернувшись додому, в 1906 р. знову влаштувався на залізницю, працював на станції Ковель, наступного року отримав посаду начальника станції Миропіль Південно-Західної залізниці, невдовзі – помічника начальника станції Голоби. За участь у страйку залізничників 1908 р. був звільнений з посади і повернувся до праці в батьківському господарстві⁶⁸⁹. Вступив на агрономічні курси в Києві, де провчився з 1909 до 1912 р. Під час навчання, у 1911 р., влаштувався агротехніком у Ковельське повітове земство, пропрацювавши там до 1915 р. У 1913 р. був відраджений земством на тримісячні курси при Московському народному університеті ім. А. Шанявського.

Після зайняття Ковеля австрійськими військами і відступу російської армії під час Великої війни продовжував працювати в земстві, згодом увійшов до складу магістрату. Наприкінці 1915 р. познайомився з діяльністю Союзу Визволення України (СВУ), наступного року усіяко допомагав сотникові Українських Січових Стрільців (УСС) Дмитрові Вітовському в освітній роботі в Ковельському повіті: *«Марко Луцкевич, агроном по фаху, повний одушевлення для народної праці, ідейний, роботящий – він став до помочі Вітовському і при його вказівках сотник міг нав'язати зв'язки з селом»*⁶⁹⁰. Поділяючи погляди СВУ, Марко Луцкевич почав готувати пресові замітки політичного і економічного характеру, частину з яких підписував псевдонімом «Денисенко».

Прихильно зустрів М. Луцкевич Українську революцію, утворення УЦР. Він свідчив, що в лютому 1918 р. був залучений як кур'єр до передачі документів керівництву УЦР від Української парламентарної фракції у Відні. Зміг залишити їх у канцелярії Центральної ради, яка на той час функціонувала у Житомирі, за сприяння свого давнього знайомого, члена УЦР Самійла Підгірсь-

⁶⁸⁸ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 26.

⁶⁸⁹ Там само. Арк. 26.

⁶⁹⁰ Сотник Дмитро Вітовський на Волині. *Літопис Червоної Калини*. 1932. Лютий. С. 7.

кого. Потрапивши до Житомира, вступив до сформованої там сотні «Вільного козацтва», з якою відступив до Маневич, де загін розформували.

Після повернення УЦР до Києва заступник міністра землеробства УНР Арістарх Терниченко направив Луцкевича до Житомира для роботи агрономом. У цей час Марко Денисович вступив до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), яка відображала інтереси українського селянства, поділяв погляди лівої партійної групи. Продовжуючи практикувати як журналіст, працював у редакції газети «Молот», друкованому органі Волинського губернського комітету УПСР у Житомирі. Виданням цієї газети керував О. Шумський⁶⁹¹. Дописував також до часопису «Волинська народня газета», що виходила в Житомирі⁶⁹².

Після гетьманського перевороту, побоюючись арешту, виїхав на Полтавщину. До кінця червня 1918 р. жив у знайомого вчителя в м. Кобеляки. Згодом повернувся до Житомира, де, за посередництвом тодішнього заступника голови губернського земства, вже згаданого вище С. Підгірського, влаштувався інструктором кооперації в Союзбанк⁶⁹³. У вересні 1918 р. був делегований на з'їзд кооператорів у Варшаві. Працюючи у кооперації, проводив серед селянства роботу, спрямовану проти гетьмана.

Не приймаючи владу Павла Скоропадського, Марко Луцкевич долучився до Українського національного союзу (УНС), який об'єднував всі опозиційні до гетьмана сили, прагнучи відновлення УНР. Після приходу до влади Директорії УНР у Києві, брав участь у випуску кількох номерів газети «Громадянин» (Житомир), згодом отримав призначення комісара Ковельського повіту. На початку 1919 р. долучився до проведення мобілізації місцевого населення в Армію УНР. Як член УПСР, мав розбіжності в поглядах з головою земської управи Ковельського повіту Миколою Косачем (братом Лесі Українки, батьком Юрія Косача).

Під час наступу польської армії Галлера на Луцьк вступив рядовим до дивізії Сірожупанників, а після її роззброєння поляками

⁶⁹¹ Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи : дослідження, архівні матеріали. Київ–Львів : Україна модерна, 2017. С. 56.

⁶⁹² Денисенко М. Чи від нечистого талан? *Волинська народня газета*. 1918. № 3–4. 1 травня. С. 8–9; Луцкевич М. На агрономічних бесідах – розмовах. *Там само*. С. 13–15.

⁶⁹³ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 28–29.

повернувся до Ковеля. Працював у редколегії фронтової газети «Холмська думка», що виходила в Луцьку 1919 р. У серпні того ж року був арештований військово-польовим судом польської армії та ув'язнений у Ковельську тюрму, звідти переведений у табір Домб'є поблизу Кракова, згодом – у табір Ланцут. Звільнитися Марку Луцкевичу пощастило наприкінці грудня 1919 р. за проханням польських кооператорів і сприянням міністра внутрішніх справ Станіслава Войцеховського, натомість українець пообіцяв не виступати проти польської влади⁶⁹⁴.

Після звільнення повернувся в Ковель, поринувши в громадську роботу. На початку січня 1920 р. був на зустрічі Ю. Пілсудського з представниками різних національних груп і релігій у Ковелі. Як представник українців, наголошував, що *«український народ прагне, щоб Річ Посполита взяла його під свою опіку та врятувала від русифікації, яка йде зі шкід та православного духівництва»*⁶⁹⁵.

9–10 червня 1920 р. М. Луцкевич та А. Васильчук очолили делегацію представників українського населення Холмщини, Підляшшя, Західного Полісся та Західної Волині на зустрічі з представниками п'яти політичних клубів у Варшаві. Українці подали Меморіал, в якому пропонувалося всі території з переважанням українського населення об'єднати в одну адміністративну одиницю та надати їй автономний статус у складі Польщі, забезпечити рівноправність українців та поляків у системі управлінського апарату та ін. Однак Меморіал не отримав належної підтримки серед політичних кіл Другої Речі Посполитої⁶⁹⁶.

Зі встановленням у Ковелі на два місяці більшовицької влади, що витіснила польську, М. Луцкевич пережив короткий арешт (був звільнений за клопотанням магістрату) та мобілізацію в Ковельський ревком як агроном. Після повернення поляків працював у батьківському господарстві та розбудовував «Просвіту», робота якої завмерла за двомісячного перебування більшовиків.

⁶⁹⁴ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 35.

⁶⁹⁵ Гладищук С. О. Становлення польської адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 роках: державно-правові та суспільно-політичні аспекти : дис. ... к. і. н., 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2017. С. 99–100.

⁶⁹⁶ Гаврилюк Ю. Берестейщина – регіон у лабетах геополітики. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2002. № 3–4. С. 75.

Марко Луцкевич вирізнявся надзвичайною активністю, яскравістю виступів, відтак здобув широку популярність серед місцевого населення. Він був серед організаторів і співдоповідачів з економічних питань на з'їзді громадських діячів Західної Волині, що відбувся 12–13 грудня 1920 р. у Луцьку. У своїх виступах представники Ковеля М. Луцкевич і М. Косач домагалися вільного використання української мови поряд з польською⁶⁹⁷. На згаданому з'їзді діячі Ковельської «Просвіти» виступили з ініціативою консолідації всіх культурно-просвітніх організацій Волині. Для цього, 14–15 лютого 1921 р. у Луцьку був запланований перший з'їзд просвітянських організацій. Через погану комунікацію, проблеми з якістю доріг з'їзд розпочався із запізненням на один день, 15 лютого. Серед його активістів, окрім М. Луцкевича, були А. Пашук, І. Власовський, О. Левчанівська, М. Косач, О. Редько, Р. Шкляр та ін. Марко Денисович наголошував на необхідності вироблення плану розвитку системи освіти для українців, об'єднанні зусиль для підвищення освітньо-культурного рівня місцевого населення Волині. Поміж ухвалених резолюцій було рішення створити координаційний центр культурницьких організацій Західної Волині в Ковелі як географічно вдалому комунікаційному осередку⁶⁹⁸.

Загалом на той час все українське громадське життя зосереджувалося навколо «Просвіт». Ковельську «Просвіту» очолював Микола Косач, Марко Луцкевич працював секретарем товариства. Активними просвітянами були адвокат, колишній член УЦР С. Підгірський, майбутня перша жінка-сенаторка від Волині О. Левчанівська, М. Кухаренко та ін. Будучи арештованим в УСРР, М. Луцкевич на допиті казав: *«Мої погляди тоді були націоналістичного, антипольського характеру, і вся робота «Просвіти» проводилась в українському націоналістичному дусі»*⁶⁹⁹.

У тогочасних поліцейських звітах йшлося про активізацію націоналістичної роботи в Ковельському повіті, яка зосереджувалася навколо Самійла Підгірського⁷⁰⁰. У червні 1921 р. С. Підгірського, М. Новоселецького з дружиною та інших звинувачували в утво-

⁶⁹⁷ *Наш голос*. 1920. 19 грудня. Ч. 12. С. 2–3.

⁶⁹⁸ З'їзд Просвіт Волині. *Наш голос*. 1921. 27 лютого. Ч. 8. С. 1–2.

⁶⁹⁹ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 42.

⁷⁰⁰ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 491. Арк. 22–24.

ренні нелегального антипольського «Комітету оборони України» в Любитові⁷⁰¹. Повідомляла поліція і про діяльність подібного комітету в Ковелі, очолюваного М. Луцкевичем.

Намагаючись внести елементи політичної боротьби в релігійне життя, протистояти наступу католицизму, М. Луцкевич ініціював заснування «Онуфріївського братства». Ним у жовтні 1921 р. був делегований на Волинський єпархіальний з'їзд духовенства і мирян у Почаєві, де йшлося про обмеження російських впливів у церкві. Під час форуму Никанор Абрамович вперше у воєводстві відправив Службу Божу українською мовою. Учасники з'їзду висловили протест проти зменшення кількості православних парафій, одержавлення церковної землі, втручання державної влади в церковні справи⁷⁰².

Сприяв М. Луцкевич розвитку кооперативного руху в повіті. Як кооператора і агронома в квітні 1922 р. його запросили на Волинський кооперативний з'їзд у Крем'янці, за участі української інтелігенції Західної Волині, гостей зі Східної Галичини, Холмщини, Варшави, на якому було ухвалено утворити союзбанк для фінансування українських кооперативів⁷⁰³.

У 1922 р., з огляду на парламентські вибори у Польщі, громадська активність М. Луцкевича зросла ще більше. Він продовжував ставити питання про розвиток українського шкільництва, був делегований від «Просвіти» на учительський з'їзд у Львові, протестував проти виселення з приміщення української 7-класної школи у Ковелі⁷⁰⁴.

М. Луцкевич представляв українців Волині в статусі гостя на з'їзді представників українського населення Люблінського воєводства 18 квітня 1922 р. у Холмі, де обговорювалось питання участі українців у майбутніх парламентських виборах. У доповіді говорив, що *«українці Волині бойкотують вибори з тієї причини, що не хочуть виявляти свою приналежність до Польщі»*, однак

⁷⁰¹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 2.

⁷⁰² Там само. Ф. 522. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 18; Постанови Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 року у Почаївській лаврі. Крем'янець : Видання Волинської духовної консисторії, 1922. 28 с.

⁷⁰³ Там само. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 8.

⁷⁰⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України). Ф. 309. Оп. 2. Спр. 267. Арк. 29–30.

«якщо з'їзд висловиться за участь у виборах, то Волинь також буде брати участь у виборах»⁷⁰⁵.

У цей час М. Луцкевич втратив зв'язок з УПСР. У липні 1922 р. до нього приїхав Григорій-Наш (Никифор Григорій) від Празького центру УПСР з метою відновити діяльність волинського осередку партії, запропонувавши Марку Денисовичу йти на вибори від цієї сили. М. Луцкевич, побоюючись провокацій, відмовив йому, хоча у вересні підписав передвиборче звернення від Волинської організації УПСР, у якому закликав голосувати за Блок національних меншин (БНМ).

За словами М. Луцкевича, для нього важливим було налагодження контактів з лідером УСДП у Галичині Левом Ганкевичем⁷⁰⁶. У січні 1922 р. Марко Денисович був присутній на нараді УСДП у Львові, яка засвідчила перехід партії на прокомуністичні позиції⁷⁰⁷. Вірогідно, з цього часу він остаточно стає симпатиком лівих ідей.

Як відомо, українські політичні сили Галичини бойкотували парламентські вибори, оскільки на той час не був визначений юридичний статус регіону. В Західній Волині, що відійшла до Польщі за умовами Ризького миру, цей бойкот не був виправданий. Маючи неабиякий авторитет серед місцевих українців, М. Луцкевич включився в парламентську боротьбу, увійшов до Волинського виборчого комітету. Після об'єднання Волинського та Холмського виборчих комітетів було створено Український центральний виборчий комітет (УЦВК)⁷⁰⁸.

Важливою формою передвиборчої роботи УЦВК стало проведення повітових і місцевих селянських зібрань. Активну участь у скликанні та проведенні таких селянських віче брав Марко Луцкевич, який виявив себе емоційним та харизматичним оратором⁷⁰⁹. Крім того, він писав замітки, фейлетони на шпальтах крайового

⁷⁰⁵ Зайцев О. Вибори 1922 року у Західній Україні. *Україна модерна*. 1999. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/8-ZAJTSEV%20Oleksandr.htm> (дата звернення 12. 09. 2021).

⁷⁰⁶ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 50.

⁷⁰⁷ Жерноклеєв О., Райківський І. Політичний портрет Левка Ганкевича. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 2004. Вип. VIII. С. 17.

⁷⁰⁸ З Холмщини і Підляша. *Наше життя*. 1922. 1 вересня. Ч. 1. С. 3.

⁷⁰⁹ Власюк О. Український посол польського сейму Марко Луцкевич. *Слов'янський вісник*.... С. 10.

тижневика «Наше життя» у Холмі⁷¹⁰, з вересня 1922 р. був членом редакції газети «Українське життя», що виходила у Луцьку⁷¹¹.

Така активна позиція українця не могла залишитись осторонь уваги польської влади, відтак до виборів його кілька разів ув'язнювала поліція. 1 вересня 1922 р. М. Луцкевича арештували за відмову взяти повідомлення від поліцейського, написане польською мовою, і вимогу подати ці документи українською. Під час розгляду справи в суді він казав: «Я громадянин Річи Посполитої Польської, громадянин з примусу... Як українець прошу Високий суд аби до мене зверталися тут на моїй рідній мові». Врешті його звільнили в залі суду⁷¹². 8 жовтня 1922 р., під час віча у Любомлі, його учергове затримала поліція, але на вимогу присутніх змушена була відпустити⁷¹³. 20 жовтня 1922 р. М. Луцкевич з С. Хруцьким подали прохання про проведення віча у Камінь-Каширську, де в той день мав бути ярмарок, однак отримали відмову і погрози від старости⁷¹⁴.

На парламентських виборах Марка Луцкевича обрали послом до польського сейму від БНМ у виборчому окрузі № 56 (Ковель, Любомль, Володимир, Горохів)⁷¹⁵. На момент обрання він перебував у в'язниці, позаяк був арештований 2 листопада 1922 р. за заклики не сплачувати податки і не виконувати розпоряджень польської адміністрації під час передвиборчої кампанії 18 і 31 жовтня у селах Мацеїв, Мельниця Ковельського повіту. Влада розцінила ці заклики як підбурювання до повстання⁷¹⁶.

Українські послі і сенатори на конференції в Ковелі 22 листопада 1922 р. ухвалили звернення до міністра справедливості в справі звільнення М. Луцкевича⁷¹⁷. Такий же запит 1 грудня 1922 р. подав А. Васильчук від Українського клубу на другому засіданні сейму. Тоді ж посол Г. Ліберман від імені клубу ППС (Польська соціалістична партія) подав на розгляд сейму питання про звільнення з в'язниці українського посла М. Луцкевича і

⁷¹⁰ Луцкевич М. У пеклі. *Наше життя*. 1922. Ч. 4. 24 вересня. С. 2.

⁷¹¹ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 1317. Арк. 239.

⁷¹² З судової салі. *Діло*. 1922. 14 жовтня. Ч. 35. С. 1–2.

⁷¹³ м. Любомль на Волині. *Наше життя*. 1922. 29 жовтня. Ч. 9. С. 2.

⁷¹⁴ З виборчих малюнків. *Наше життя*. 1922. 29 жовтня. Ч. 9. С. 2.

⁷¹⁵ Вибори до сейму і сенату. *Наше життя*. 1922. 19 листопада. Ч. 12. С. 1.

⁷¹⁶ Арештування посла М. Луцкевича. *Наше життя*. 1922. 19 листопада. Ч. 12. С. 4.

⁷¹⁷ Конференція українських послів і сенаторів у Ковлю. *Наше життя*. 1922. 22 листопада. Ч. 13. С. 1.

польського комуніста С. Круліковського. Аналогічна пропозиція надійшла від представника комуністів посла С. Ланцуцького⁷¹⁸. Сам М. Луцкевич, перебуваючи в Луцькій в'язниці, на знак протесту оголосив голодування⁷¹⁹.

Врешті, під тиском обставин, М. Луцкевича звільнили, і 14 грудня 1922 р. він склав депутатську присягу, виголосивши її українською мовою, і лише на вимогу маршалка сейму повторив «присягаю» польською. Після обрання вступив до складу Українського клубу – Української парламентарної репрезентації (УПР), однак 10 лютого 1923 р. припинив там членство через «компромісну позицію» Українського клубу. Його виступи з посольської трибуни вирізнялися непримиренною позицією до польської влади, спрямовувались на захист української мови і українського селянства, за що його на місяць позбавили права брати участь у роботі парламенту⁷²⁰.

Польська преса писала, що на Волині всі польські партії припинили існування, тим часом українське населення організоване послами до сейму та сенату, котрі роз'їжджають до *«найдалшої віддаленої оселі та ширять ненависть до польської держави... Луцкевич, Підгірський, Пацук, Приступа і всі інші волинські послы користають з посольської недоторканності та проявляють все активнішу діяльність, ведуть безоглядну агітацію проти Польщі»*⁷²¹.

Продовжуючи активну громадську та посольську діяльність, М. Луцкевич у березні 1923 р. на запрошення В. Бачинського доєднався до демонстрації протесту у Львові щодо рішення приєднати Галичину до Польщі, яка була розігнана поліцією. Він звинувачував Польщу в порушенні умов Ризького мирного договору. Тоді ж, у березні 1923 р., брав участь у VI з'їзді УСДП у Львові, на якому партія остаточно перейшла на прорадянські позиції. На початку 1923 р. Луцкевич виступав з критикою польської влади на посольських вічах: 28 лютого у Рівному; 18 березня у Львові; 20 березня в Турійську; 21 березня в Мацеїві; 9 квітня в Луцьку.

⁷¹⁸ Власюк О. Український посол польського сейму Марко Луцкевич. *Слов'янський вісник*. ... С. 10–11.

⁷¹⁹ Голодівка посла Марка Луцкевича. *Наше життя*. 1922. 17 грудня. Ч. 16. С. 3.

⁷²⁰ Власюк О. Український посол польського сейму Марко Луцкевич. *Слов'янський вісник*. ... С. 10–11.

⁷²¹ «Щораз гірше ...» (Польський голос про волинські відносини). *Діло*. 1923. 18 квітня. Ч. 10. С. 1–2.

За це, попри депутатський імунітет, 11 квітня 1923 р. був учергове заарештований поліцією на залізничному вокзалі в Луцьку. На знак протесту проти такого ставлення поліції посол оголосив голодування⁷²². Про арешт М. Луцкевича написала харківська газета «Селянська правда»⁷²³.

Луцька окружна прокуратура 12 квітня 1923 р., уже після фактичного арешту, звернулася до сейму за дозволом на притягнення посла до відповідальності. Спочатку питання розглядала сеймова комісія з питань регламенту і депутатської недоторканності⁷²⁴. Під час сеймового розгляду заступник міністра юстиції на звернення маршала запевнив, що М. Луцкевич вже звільнений. Врешті під тиском УПР його все ж звільнили. На засіданні сейму 17 квітня Український клуб за підтримки частини білоруських і єврейських депутатів вимагав покарати винних у незаконному ув'язненні посла⁷²⁵.

Через тиждень, 23 квітня, в сеймі знову з'явилося прохання прокурора Луцького окружного суду про зняття з М. Луцкевича депутатської недоторканності за звинуваченням у державній зраді. 26 квітня комісія подала до сейму свої висновки, підтримавши вимоги суду⁷²⁶. У травні 1923 р. було проведено обшук у посольській канцелярії. Газета «Діло» писала: *«Роблять обшук у посольській канцелярії, звідки забирається посольські папери. У с. Жидичині польська поліція провела обшук. У хаті господаря луцької «Просвіти» Бондарука ревізія була дуже точна. Шукали на горі, навіть у комині. Виявилось, що шукали за послом Марком Луцкевичем»*⁷²⁷. 14 травня 1923 р. прокурор надіслав до сейму прохання позбавити М. Луцкевича посольського мандата і дати згоду на його ув'язнення. Проте за відсутності посла сейм справу не розглядав. 27 листопада 1923 р., на пропозицію сеймової комісії з питань регламенту і депутатської недоторканності, мандат анулювали через формальну відсутність на 15 сеймових засіданнях⁷²⁸.

⁷²² Новий арешт М. Луцкевича. *Діло*. 1923. 14 квітня. Ч. 7. С. 1.

⁷²³ Новий вибрик польської влади. *Селянська правда*. 1923. 15 квітня. С. 1.

⁷²⁴ Видача посла М. Луцкевича. *Діло*. 1923. 28 квітня. Ч. 19. С. 2.

⁷²⁵ Власюк О. Український посол польського сейму Марко Луцкевич. *Слов'янський вісник* ... С. 11–12.

⁷²⁶ Позбавлення посольського мандата. *Діло*. 1923. 9 травня. Ч. 27. С. 2.

⁷²⁷ З Волині. *Діло*. 1923. 31 травня. Ч. 44. С. 1.

⁷²⁸ Sprawozdanie Komisji Regulaminowej w sprawie wygaśnięcia mandatu p. Luckiewiczza. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej (okres I). Sprawozdanie stenograficzne z 82 posiedzenia z dnia 27. XI. 1923*. Warszawa, 1923. Ł. 40–41. URL:

Перебуваючи під загрозою втрати депутатської недоторканості й чергового арешту, М. Луцкевич у травні 1923 р., на пропозицію секретаря посольства УСРР у Варшаві, члена КПЗУ Максимовича (Карл Саврич), разом з групою німців, членів сейму, виїхав у Данциг, а звідти до Берліна. Там у радянському посольстві подав заяву про бажання виїхати в СРСР та отримав тимчасове посвідчення⁷²⁹.

Зауважимо, що шлях М. Луцкевича до УСРР через кілька років повторили інші українські послы ліворадикальних поглядів польського сейму першого скликання (1922–1927)⁷³⁰. Андрій Пашук виїхав до УСРР у 1927 р., у грудні того ж року туди перебралися Хома Приступа, Яків Войтюк, Йосип Скрипа⁷³¹. Час підтвердив, що якщо в Польщі за поширення націонал-комуністичних ідей волинські послы ризикували свободою, то в СРСР – заплатили життям.

«Європейське турне» Марко Луцкевич почав з Берліна, де познайомився з редактором газети «Українські робітничі вісти» Максимом Шатульським, котрий жив у Канаді. Це знайомство переросло у подальшу співпрацю: волинський посол надсилав до згаданого видання свої статті і замітки. З Берліна М. Луцкевич попрямував до Відня, де близько місяця жив на квартирі письменника Григорія Піддубного (справжнє прізвище Товмачів), зустрічався з іншими українськими діячами, зокрема А. Жуком, Є. Петрушевичем, С. Вітиком. З Відня направився до Чехословаччини, де жив майже півроку. Відвідав Прагу, Подебради, спілкувався з українськими емігрантами, письменниками, на певний час поселився у свого племінника Олександра Сомчинського, колишнього випускника Житомирської юнацької школи Армії УНР, котрий на той час вчився в Подебрадах, а в 1927 р. виїхав до СРСР. Наприкінці грудня 1923 р. Марко Луцкевич з Праги повернувся до Берліна, де отримав документи для виїзду в СРСР.

1 січня 1924 р. він перетнув кордон, однак після прибуття був заарештований прикордонним відділом ДПУ у м. Себеж, відправлений до Вітебська, де через 12 днів звільнений. Після цього через Москву добирався до Харкова. У Москві вирішив зустрітися і

<http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/publication/11078/edition/9861> (дата звернення 10. 06. 2021).

⁷²⁹ Новини. *Діло*. 1924. 26 січня. Ч. 18. С. 4.

⁷³⁰ *Наш Голос*. 1924. 13 квітня. Ч. 5. С. 1.

⁷³¹ Давидюк Р. Розплата за «буржуазний парламентаризм»: українські послы і сенатори від Волині в умовах тоталітаризму... С. 158.

позичити кошти на подальшу дорогу у Ф. Конара (справжнє прізвище Палащук). З Палащуком він познайомився в Ковелі. У минулому дубенський комісар Армії УНР, заступник Подільського губернського комісара УНР Ф. Палащук наприкінці 1919 р. перейшов на більшовицьку платформу, з кінця 1920 р. проживав у Москві під прізвищем Конар.

Приїхавши до Харкова, М. Луцкевич подав документи на отримання громадянства УСРР і одержав його згідно з рішенням Президії Всеукраїнського виконавчого комітету (ВУЦВК) від 30 січня 1924 р.⁷³² Водночас його не визнали політемігрантом, хоча він був членом малої Ради ЦК МОПР УСРР (1925–1927). За роз'ясненням причин цього звертався до ЦК МОПР, у відділі якого перебували на обліку всі політемігранти, проте безрезультатно⁷³³. Уважав несподіванкою обрання в 1925 р. членом ВУЦВК ІХ скликання. Хоча радянська преса використовувала цей факт для пропаганди власної політики на противагу Польщі⁷³⁴.

Підтримував контакти з Максимовичем, часто радився з ним, зокрема розповідав про спробу Василя Ворруського в 1926 р. залучити його до бойової антипольської організації, говорив про зустріч з останнім у Києві та свою відмову від таких дій, вважаючи їх хлоп'яцтвом⁷³⁵.

Прибувши до столиці радянської України, М. Луцкевич поселився спочатку у гуртожитку, а після зустрічі з колишнім генерал-хорунжим Армії УНР Юрком Тютюнником, на його пропозицію, близько шести місяців 1924 р. жив у помешканні генерала. Зустрівши близьку за духом людину, багато спілкувався на різні теми, згодом сфотографувався з Ю. Тютюнником і надіслав цю світлину в Галичину адвокату Левку Ганкевичу з дуже промовистим підписом: «*Один Марко, другий Юрко – України діти, і тут і там вони бандити*». Звичайно, що ця світлина до адресата не потрапила⁷³⁶. Після арешту Ю. Тютюнника М. Луцкевич намагався фінансово

⁷³² ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863, арк. 21.

⁷³³ Там само. Арк. 24–26.

⁷³⁴ В Польщі. *Голос праці*. 1925. 3 червня. С. 1. URL: <https://libraria.ua/numbers/945/79793/?PageNumber=1&ArticleId=2891434&Search=%D0%BB%D1%83%D1%86%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87> (дата звернення 12.06.2021)

⁷³⁵ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 66–67.

⁷³⁶ Там само. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 57.

посприяти його родині, яка бідувала. Не маючи власних коштів, написав генералові дещо дивний лист, в якому радив звернутися за виплатою гонорару за фільм «Вернигора», писав, що ці кошти допомогли б його дружині⁷³⁷. Цей лист свідчив про наївність чи нерозуміння М. Луцкевичем тодішньої більшовицької дійсності, яка невдовзі торкнулася і його.

Працював М. Луцкевич інструктором-агрономом у «Сельгосподарі», але в травні 1925 р. був звільнений з цієї посади. Восени 1926 р. влаштувався на роботу в Наркомзем. Маючи запальний характер, не міг знайти постійну роботу: потрапляв під скорочення штатів, реорганізацію закладу чи невідповідність займаній посаді. Невдоволений таким перебігом, часто писав заяви у різні інстанції, зокрема у ВУЦВК, ДПУ, з тим, щоб розслідували випадки звинувачення його в провокаціях, а в разі відмови просив дати дозвіл на виїзд до Німеччини. Копію подібної заяви надіслав Л. Ганкевичу в Галичину.

Не полишав літературної праці. Підтримував контакти, листувався із згаданим вище журналістом прорадянської газети «Українські робітничі вісті», що виходила в Канаді, Матвієм Шаткульським. Дописував до цього видання, зокрема підготував статтю «Люди Західної України». Надсилав статті до редакцій інших періодичних видань, зокрема «Нове слово», «Воля народу» в Польщі, готував рецензію на кінокартину «Звенигора» для «Українських щоденних вістей» (США, Нью-Йорк).

У Харкові Марко Луцкевич став членом гуртка селянських письменників і журналістів «Плуг», за дорученням влади готував матеріали про становище українського населення в Польщі⁷³⁸. Його замітки свідчили про погане володіння реальною ситуацією на своїй малій батьківщині. Пишучи в «Харківських вістях» за 13 листопада 1924 р. про появу «Польсько-Української Унії на Волині» називав серед її організаторів Івана Горемику-Крупчинського, Йосипа Мацюка, Володимира Оскілка, Йосипа Біденка, діячів насправді налаштованих на співпрацю з поляками, але зовсім безпідставно долучив до них сенаторку Олену Левчанівську, директора української приватної гімназії у Луцьку, голову Луцької

⁷³⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 73862-П. Арк. 45–45 зв.

⁷³⁸ Новини. *Діло*. 1924. 26 січня. Ч. 18. С. 4.

«Просвіти» Євгена Петриківського⁷³⁹. У 1932 р штаб Українського військового округу залучив М. Луцкевича до роботи з опису політично-економічної характеристики воєводств Західної України.

Живучи в Харкові, намагався не поривати зв'язку з родиною, знайомими в Західній Україні. Листувався із сестрою Серафимою, що жила в Ковелі, племінниками, посилав свої замітки про життя в УСРР Л. Ганкевичу, С. Підгірському, В. Мохнюку, С. Любарському⁷⁴⁰. Спочатку висилав кошти родичам на Волинь; племінникові Олександру Сомчинському в Чехію; послу до сейму С. Рак-Михайловському, який відбував покарання за належність до білоруської «Громади», в рахунок колишнього боргу перед ним; у Сімферополь, матері першої дружини Л. Ганкевича, як розрахунок за свій борг перед адвокатом, котрий захищав його на політичних процесах у Польщі.

Згодом писав у листах, що йому в польських тюрмах жилося краще, ніж в СРСР на волі, що Ю. Тютюнник голодує, його переслідують, не дають можливості працювати⁷⁴¹, що робота ГПУ – це суцільна провокація⁷⁴². Звичайно, більшість подібних листів не потрапляла до адресатів, але привертала увагу більшовицьких спецслужб.

Заарештували Марка Луцкевича 28 лютого 1935 р., звинувативши в зв'язках з редакціями закордонних українських видавництв, написанні листів антирадянського характеру, належності до Української військової організації (УВО). Під час арешту він сказав: *«Достатньо для мене було арештів в царській тюрмі, а також у тюрмах у Польщі, але нічого, тепер я можу померти голодною смертю у своїй вітчизні у пролетарській тюрмі»*⁷⁴³.

На постанові про висунення звинувачення 28 червня 1935 р. колишній посол написав: *«Винним себе не визнаю, адже в УВО ніколи не був і до терору не мав ніякого відношення»*⁷⁴⁴.

Проти М. Луцкевича (про його зв'язки з Максимовичем, належність до міфічної УВО) свідчили багато колишніх знайомих, заарештованих більшовиками, серед них Йосип Зозуляк, Григорій Коссак, Остап Сорочан та ін. Однак Марко Денисович так і не

⁷³⁹ Польсько-українська унія (Ревеляція М. Луцкевича). *Діло*. 1924. 27 листопада. Ч. 264. С. 1–2.

⁷⁴⁰ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 66.

⁷⁴¹ Там само. Арк. 97–97 зв.

⁷⁴² Там само. Арк. 99.

⁷⁴³ Там само. Арк. 10.

⁷⁴⁴ Там само. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 90.

визнав своєї вини, що свідчить про його внутрішню силу і твердість, адже система вміла «ламати» людей. На протоколах допитів власноруч дописував: *«Їхав я в СРСР, рахуючи його своєю батьківщиною, щоб чесно працювати на соціалізм, і моя діяльність агронома і літератора – бездоганна»*⁷⁴⁵.

Обґрунтовував свою невинуватість у заяві на ім'я Генерального прокурора СРСР 2 лютого 1936 р., написаній на 19 сторінках. Просив у зв'язку з погіршенням здоров'я перевести його в опалювану камеру, повернути вилучені в нього агрономічні записи та літературу, а також чорнило. Скаржився, що не може за власні кошти отримати окуляри, виписані тюремним лікарем, позаяк ці рецепти постійно губляться, а також згадував про свої агролітературні твори, як то рекомендації сіяти конюшину, яка глушить бур'ян, описані у вірші «Красный клевер»⁷⁴⁶. Через позбавлення можливості писати оголосив 10-денне голодування.

Ймовірно, через поведінку арештованого, категоричне відкидання ним будь яких звинувачень прокурор Харківського військового округу вирішив, що матеріалів для передання справи до суду недостатньо, відтак відправив її на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. 19 березня 1936 р. М. Луцкевич подав заяву в управління НКВС Харківської області, а 9 травня – обласному прокурору, в яких учергове доводив абсурдність всіх звинувачень проти нього і не визнав себе винним. Однак тоталітарна система не випускала своїх жертв. Ухвалою Особливої наради при НКВС СРСР від 19 вересня 1936 р. М. Луцкевича засудили до трьох років таборового ув'язнення. Покарання він відбував у Північно-східному таборі.

У період Великого терору знову згадали про вже засуджених «ворогів народу». За рішенням трійки УНКВС по Дальбуду, 8 травня 1938 р. М. Луцкевича засудили до розстрілу. Вирок виконали 16 червня 1938 р.⁷⁴⁷ Реабілітували колишнього посла згідно зі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце у період 30–40-х і початку 50-х років» двічі – 14

⁷⁴⁵ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 74.

⁷⁴⁶ Там само. Арк. 153–162.

⁷⁴⁷ Реабілітовані історією. Харківська область. Книга 2. Київ ; Харків : Оригінал, 2014. С. 412; Открытый список. URL: [https://ru.openlist.wiki/Луцкевич_Марк_Денисович_\(1882\)](https://ru.openlist.wiki/Луцкевич_Марк_Денисович_(1882)) (дата звернення 15. 04. 2021).

серпня⁷⁴⁸ та 1 листопада 1989 р.⁷⁴⁹ – за двома його АКС, одна з яких зберігається у Держархіві Харківської обл., а інша – в архівах РФ.

Отже, більшовицька каральна система арештовувала, ув'язнювала, страчувала волинських послів, які, поділяючи комуністичну ідеологію, боролися проти польської влади і виїхали до УСРР, вважаючи її українською державою. Серед волинських послів першим наважився на виїзд запальний, категоричний, непоступливий Марко Луцкевич. Його життєпис вдалося реконструювати завдяки напрацюванням колег науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», відкриттю архівів радянських спецслужб в Україні, а також відкритої інформаційної бази історико-просвітницького та правозахисного товариства «Меморіал» («Мемориал»), діяльність якого влада РФ намагається заборонити.

Сьогодні боротьба за історичну пам'ять залишається важливим складником війни Росії проти України, а гуманітарна політика, відновлення національної пам'яті та історичної справедливості є безпековою, адже мета путінського режиму – реставрація СРСР, встановлення повного контролю за Україною та знищення будь-якого інакомислення в Росії.

Повернення історичної пам'яті та доброго імені Марка Луцкевича ще не завершено, позаяк політика пам'яті виявляється не лише у наукових публікаціях, але й у маркуванні суспільного простору, встановленні меморіальних дошок, найменуваннях вулиць, парків, освітніх та інших закладів. Зазвичай це стосується більш відомих осіб в нашій історії, хоча в регіональному зрізі необхідне увічнення пам'яті місцевих уродженців. Багато вже зроблено, адже на мапі Ковеля є вулиці, названі іменами громадських діячів, волинських послів Олени Левчанівської, Підгірських, Миколи Пирогова, проте вулиці Марка Луцкевича чи іншої згадки про нього в публічному просторі міста поки що немає.

Руслана ДАВИДЮК

⁷⁴⁸ ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 4863. Арк. 167–167 зв.

⁷⁴⁹ Реабілітовані історією. Харківська область. Книга 2 ... С. 412.

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2022. gada 27. gēgužēs.
Tirāža 150 eks.